

Тюремна система царської Росії у 1900–1917 роках (історико-правовий аспект)

О.М. Кирило

аспірант кафедри теорії та історії держави та права, Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті проаналізовано тюремну систему царської Росії, її склад. Особливу увагу приділено правам та обов'язкам ув'язнених, загальному становищу в царських тюрмах.

В статье рассмотрена тюремная система царской России, ее состав. Особое внимание уделено правам и обязанностям заключенных, общей ситуации в царских тюрьмах.

The article analyzes the prison system of the Russian Empire, its structure. Special attention is paid to the rights and obligations of prisoners, and to the general situation in the prisons of the Russian Empire.

Ключові слова: пенітенціарна система, в'язні, арештний будинок, жандарми, каторга, заслання.

Постановка проблеми

Необхідність реформування правоохоронної та правозахисної систем поставила на порядок денний питання про реформування пенітенціарної складової. Однак, як і будь-яке суспільне явище, її проблеми доцільно розглядати в процесі розвитку, звертаючись до історичної ретроспекції. Саме вивчення історичного досвіду може допомогти усунути проблеми пенітенціарної системи. Тому вважаємо за доцільне розглянути тюремну систему царської Росії як з практичної, так і з порівняльної точок зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тюремна система царської Росії була складною. Вона цікавила багатьох науковців як дореволюційного та радянського періодів, так і сучасності. Варто згадати таких учених, як І. Бомберг, А. Гель, М. Гернет, М. Греков, М. Детков, А. Саломон, Н. Нарішкіна, І. Печніков, В. Россіхін, О. Неалов, М. Яцишин. Тож навіть перелік учених, об'єктом наукового зацікавлення яких була репресивно-каральна система царської Росії, вказує на актуальність цієї теми. Украй важливим є вивчення досвіду пенітенціарної складової цієї системи.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри зацікавленість багатьох учених проблемами тюремної системи царської Росії, висвітлення й узагальнення основних проблем та організаційно-правових аспектів її становлення та функціонування є актуальним, що й зумовило написання цієї статті. У багатьох публікаціях розглядалося функціонування власне тюрем і каторги у відриві від функціонування пенітенціарної складової царської системи загалом.

Формулювання цілей статті

Тож у даній публікації робиться спроба розглянути функціонування місць відбуття покарання Російської імперії в контексті розвитку її пенітенціарної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження

Пенітенціарна система Російської імперії пройшла досить складний шлях свого становлення. На початку ХХ ст. до її складу входили: арештантські та гамівні будинки, загальні тюремні будинки (так звані місцеві остроги), каторжні центральні, фортеці та каторжні в'язниці в Сибіру та на Сахаліні. Окрім цього, деякі відомства мали свої в'язниці, зокрема, Військове міністерство,

Синод (монастирські в'язниці), Міністерство фінансів (боргові ями) і низка інших.

Специфіка еволюції самодержавства обумовила постійне зростання кількості репресивно-каральних органів і розростання мережі пенітенціарної системи. Зокрема, за підрахунками М.Н. Гернета, наприкінці XIX – початку XX ст. «...в'язниць цивільного відомства було 784 і крім того понад 600 дрібних тюремних установ у вигляді етапів, напіветапів, гауптвахт, караульних будинків. Відомостей про число арештних будинків за названий рік немає, але, судячи з цифр 1903-1904 рр., їх було 704 з 15922 місцями. ... До 1 січня 1903 року ГТУ визначило чисельність підвідомчих йому в'язниць, не рахуючи арештних будинків, цифрою в 1279» [1, с. 45-94].

Що ж до кількості ув'язнених, то вчений-революціонер виводить таку статистику: «всього було 139697 місць, з яких 130024 в загальних і 9673 в одиночних камерах. ...Відомостей про число етапів і напіветапів за даний рік немає, але, судячи з цифри 1905 р., їх було 495. Можна припустити цю цифру і для 1913 року» [1, с. 54-55].

Таким чином, статистика вказує на розгалуженість і насиченість тюремної системи. Тим не менше, наростання революційної ситуації в країні продемонструвало невідповідність стану справ політичній ситуації. Тож царський уряд неодноразово виявляв незадоволення становищем тюремної системи та періодично намагався змінити ситуацію, звичайно, у бік «покрашення», тобто посилення утримання ув'язнених, особливо політичних. Передусім, це стосувалося свободи спілкування політичних в'язнів із навколишнім світом та між собою, введення більш жорстких побутових обмежень для всіх в'язнів, урегулювання катувань [2, арк. 19-27]. Попри широку розповсюдженість нині стереотипи, останні ніколи не зникали з арсеналу пенітенціарної системи Російської імперії та й інших держав того часу [3].

Окрім цього, навіть на початку XX ст. в'язниці були з антисанітарними умовами, подекуди в аварійному стані. Поширени-

ми були інфекційні захворювання, навіть такі, як чума, холера, віспа, що дуже часто призводили до великої смертності серед арештантів. Не останню роль у цьому відіграла переповненість в'язниць. Часто траплялося, що до місць позбавлення волі потрапляли цілі села, утім здебільшого їх відправляли на заслання. Місць ув'язнення діставалися далеко не всі, багато хто вмирав у дорозі [4].

Щодо заслання, то цю міру покарання уряд використовував із двоюкою метою. Передусім, адміністративне заслання застосовувалося до осіб, яких уряд не міг притягнути до судової відповідальності. Широко до нього вдавалися при застосуванні масових репресій. Окрім того, силами засланих здійснювалася колонізація віддалених місць імперії. Звільнених із місць відбування покарання, як обмежених у правах, також відправляли на заслання, передусім це стосувалося політичних в'язнів.

Варто звернути увагу на проблему порушення принципу єдиного правового поля. Видаючи чималу кількість законодавчих актів, влада несподівано зіткнулася з проблемою співвідношення правових документів різних відомств. Наприклад, як пише у своєму дисертаційному дослідженні М.В. Лаврентьєв, Військове міністерство та місцева влада мали різні системи підпорядкованості, види в'язниць і умови утримання ув'язнених. Наприклад, у Шліссельбурзькій політичній в'язниці в період з 1884 по 1905 рр. внутрішня охорона відносилася до Департаменту поліції, а зовнішня (охорона по «периметру» кріпосних стін) належала Військовому міністерству, що спричинило відомий розлад (взаємодія, фінансування, відповідальність). Водночас хронічний брак коштів, процвітаюче розкрадання адміністрацією у в'язницях – усе це не давало змоги довести кардинальну тюремну реформу до позитивних результатів [5, с. 23].

Ще одним загальновідомим фактором було те, що Російська імперія – країна із законодавчо закріпленими нормами соціального расизму. Тож місце відбування по-

карання й умови перебування ув'язнених залежали від їх соціального статусу. Наприклад, для осіб дворянського та духовного звання намагалися виділяти окремі камери, організовували відповідний раціон їжі, відправляли до Сибіру окремими екіпажами. Натомість для селян і робітників були лише загальні камери, їх відправляли до Сибіру відомою Володимирською дорогою. Відповідно, різною була кількість політичних і кримінальних ув'язнених. Політичних, яких спочатку було мало і відповідальність за їх утримання була дуже високою, було важко охороняти (наприклад, Микола I сам стежив за утриманням декабристів). Однак охороняти політв'язнів для тюремної влади було «почесно», оскільки провадження чинів відбувалося швидше і грошові винагороди були вищими, ніж за охорону кримінальних арештантів.

Система, що задовольняла державні потреби в часи Миколи I, уже за кілька десятиріч стала сприйматися як анахронізм. Тож, реформування тюремної системи стало невід'ємною складовою так званих олександрівських реформ. Її завершенням можемо вважати утворення Головного тюремного управління у 1879 р. [6, с. 16].

Таким чином, було зроблено серйозний крок щодо централізації тюремного управління та всієї кримінально-виконавчої системи, адже начальник ГТУ зосередив у своїх руках «самостійну розпорядчу владу», що стосувалась як функціонування тюремної системи, так і порядку проходження служби її чиновниками.

У складі губернських правлінь також утворювалися тюремні відділення, які очолювали губернські тюремні інспектори на правах віце-губернаторів. У віданні тюремних відділень були зосереджені всі справи по тюремній частині, за винятком тих, які згідно із законом віднесені до відання Товариства піклування про тюрми. Тюремний інспектор також входив офіційно до складу губернського комітету і відділень повітів і був наділений правом особливої думки [7, с. 29].

Таким чином, тюремна реформа пови-

нна була сприяти впорядкуванню пенітенціарної системи. Однак протягом усього часу існування її серйозно критикувала громадськість, зокрема, щодо антигуманних методів відбування покарань на каторзі. Остання була не російським винаходом, а західноєвропейським, і наприкінці XIX ст. існувала там уже в дещо ліберальнішому вигляді.

Найбільш поширеною системою каторжних робіт була «пенсильванська» тюремна система, суть якої полягала в максимальному обмеженні кола спілкування ув'язненого, доступу до письма та літератури (за винятком Біблії). У імператорській Росії «пенсильванська» система застосовувалася в Шліссельбурзькій політичній в'язниці, Петропавлівській фортеці, Новохарківському та Новобілгородському централах [4, с. 26].

Покарання каторгою, як і в Європі, поділялися на безстрокові та на строк до двадцяти років. Мінімальним терміном вигляд злочину вважалось три роки каторжних робіт. Після відбування покарання встановлювався такий же термін поселення [4, с. 25].

Характеризуючи загальний стан справ у тюремній системі Російської імперії до початку 1917 р., слід вказати, що вона визначалась основними тенденціями зміни криміногенної ситуації в країні, а також особливостями еволюції державної правоохоронної політики.

До кінця XIX – початку XX ст. рівень злочинності в Росії безперервно зростає, відповідно збільшувалось у абсолютних значеннях і тюремне населення, яке тоді становило 178 тис. [8, с. 24]. У цьому зв'язку виникла й набула особливої гостроти проблема переповненості в'язниць, що змусило уряд вживати додаткових заходів із розвитку тюремної мережі – губернські, обласні, повітові, окружні в'язниці, в'язниці градоначальства, слідчі й термінові.

Напередодні революційних подій 1917 р. у віданні Головного тюремного управління вже знаходилося 895 різноманітних в'язниць (із них: 718 загальних, будинок

попереднього ув'язнення, Московська виправна в'язниця, поліцейські арештантські приміщення та військові гауптвахти; 132 в'язниці Привіслинського краю; 31 виправне арештантське відділення, 6 каторжних і 8 пересильних в'язниць) [9, с. 380].

Переповнення в'язниць значно ускладнило справу їх управління. Тож уперше, після реформ Олександра II, керівники місцевої адміністрації порушили перед урядом питання посилення вертикалі управління пенітенціарною системою. Губернатори категорично заявили Головному тюремному управлінню, що вони не в змозі підтримувати порядок у місцях ув'язнення, якщо в їх розпорядження «для завідування останніми на правах тюремних інспекторів не відряджатимуться спеціальні особи» [3, арк. 30].

Цей період розвитку пенітенціарної політики Російської імперії характеризується такою дуже важливою обставиною, як намагання уряду здійснювати її управління більш централізовано. Це можна пояснити передусім посиленням революційного руху та відповідними заходами щодо посилення кримінально-каральної політики за скоєння державних злочинів. Практично такий підхід означав посилення функцій Тюремної інспекції безпосередньо в губерніях, для чого повинні були створюватися губернські тюремні інспекції з дуже широкими повноваженнями.

Офіційно така позиція обґрунтовувалася тим, що, як відзначалося в одній із доповідей ГТУ, «діяльність губернських правлінь виявлялася у край невизначених формах і була спрямована на арештантів розряду «пересильних», а тюремні комітети Товариства піклування про тюрми там, де вони діяли, мали значно ширші прерогативи, ніж може бути доцільним з точки зору тюремної системи. Центральний орган Управління місцями ув'язнення та загальногубернська адміністрація не вважали навіть за потрібне виявляти свою владу у формі ревізії та контролю». Слід зауважити, що Товариство піклування про тюрми на той час, мабуть, уже вичерпало свій потенціал.

Принципово важливо зазначити, що губернські тюремні інспектори та їх помічники призначалися Головним тюремним управлінням, при цьому згода губернатора на таке призначення не була потрібна, що свідчить про явне прагнення центральної влади посилити свій вплив на місцях. Водночас на губернську владу накладалися додаткові обов'язки в частині управління тюремними закладами цивільного відомства. Передусім це стосувалося наглядання за облаштуванням місць позбавлення волі, контролю за виконанням постанов уряду та порядком утримання ув'язнених. Губернаторам надавалося право призначати начальників в'язниць і їх помічників [8, с. 26].

Комплектування губернських тюремних інспекторів і їх помічників здійснювалося з числа працівників Головного тюремного управління, судового та прокурорського відомств. Практикувався обмін службовцями центральних і місцевих органів управління пенітенціарної системи.

Проте ГТУ та створена при ньому Тюремна інспекція зосередили в своїх руках істотні повноваження. Більше того, саме Тюремна інспекція розглядалася як основна ланка в системі управління пенітенціарною системою.

Магістральним напрямом розвитку тюремної системи Російської імперії став розвиток мережі тюремних комісій. Причому новий поштовх їх створенню дала революція 1905-1907 років. Якщо до 1907 р. загальна їх кількість по Росії становила 24, то з 1909 р. було засновано ще 29 інспекцій. Упродовж 1909 - 1910 рр. було створено тільки 19 нових інспекцій, причому в 1910 р. – 10, стільки ж – у 1912 р. [8, с. 27].

Головне тюремне управління розглядало губернську тюремну інспекцію як основну керівну ланку в системі управління місцями ув'язнення.

Формування губернських інспекторів проходило не без проблем. Так, до початку 1913 р. було заміщено 56 посад, тоді як тюремні установи розташовувалися в 64 губерніях і 15 областях [8, с. 27].

У зв'язку з цим на місцях ще довго компетенція Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції перетиналися саме в тюремному питанні. Після переведення Головного тюремного управління з МВС до Мін'юсту на місцях склалася ситуація подвійного управління в'язницями. Губернатор підкорявся безпосередньо Міністрові внутрішніх справ і водночас, нехай і номінально, керував місцями позбавлення волі через губернського тюремного інспектора, який, у свою чергу, був чиновником Міністерства юстиції. Нерідко це призводило до непорозумінь, що негативно позначалося на стані тюремної справи.

Губернський тюремний інспектор був зобов'язаний слідкувати за всіма сторонами життя підвідомчих йому місць ув'язнення, стежити за звітністю по роботі арештантів, їх харчовому та речовому постачанню, здійснювати перевірку в'язниць з метою запобігання та припинення розкрадань у сфері тюремного господарства.

В умовах революційної небезпеки царизм усе більше став спиратися на карально-репресивний апарат, невід'ємною частиною якого було тюремне відомство. З цією метою влада всіляко зміцнювала систему заохочень тюремних чинів. Якщо чиновники тюремного відомства заохочувалися відповідно до давно виробленої системи нагороджень, то шкала заохочень для наглядачів постійно розвивалася [10, с. 17-22].

Водночас це не призвело до остаточного розмежування поліцейських і тюремних структур у їх діяльності. І якщо керівництво місцями позбавлення волі з боку губернатора фактично було номінальним і на цьому факті будувалися відносини між ним і губернським тюремним інспектором, то відносини між адміністрацією в'язниць та поліцейськими органами багато в чому будувалися за звичною схемою.

Варто наголосити на тісних зв'язках ГТУ з поліцією, оскільки тривалий час тюремне відомство входило до складу Міністерства внутрішніх справ. Збереглися ці зв'язки й після передачі ГТУ до Міністерства юстиції. Місцеві поліцейські

чини контролювали благоустрій, діловодство, грошову частину, порядок утримання та пересилки ув'язнених, виконання начальниками в'язниць своїх обов'язків. Досить сказати, що повітовий ісправник, як і раніше, був розпорядником кредитів на утримання тюремної адміністрації [7, с. 128]. Цікаво, що остання в повітах нерідко ставилася до ісправника, як до свого начальника, усупереч усім відомчим змінам.

На нашу думку, є кілька причин такої тривалої опіки поліцією тюремної частини, навіть після її переведення до Міністерства юстиції.

По-перше, губернатор, який формально очолював тюремне відділення губернії, залишався в юрисдикції Міністерства внутрішніх справ.

По-друге, повітові ісправники розпоряджались тюремними кредитами навіть після введення інспекції.

По-третє, вкажемо на певну віддаленість тюремних інспекцій від повітових в'язниць, особливо в умовах величезної імперії, суперечність нескасованих старих і нових нормативних актів, а також елементарну звичку розглядати поліцейську та тюремну частини як єдине ціле.

Усе це, на нашу думку, створювало умови як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру для того, щоб фактична залежність тюремної частини від Міністерства внутрішніх справ у регіонах імперії залишалася досить сильною аж до 1917 року.

У цілому ж, Головне тюремне управління, що увійшло до складу Міністерства юстиції, аж до 1917 р. реформувалося з метою підвищення ефективності його діяльності. Проте, незважаючи на загалом правильний стратегічний курс, що полягав у зміцненні єдиного централізованого відомства, у принципі воно передусім було провідником каральної політики царизму.

Висновки

Таким чином, як і впродовж багатьох століть існування російських тюремних установ, суть і основний зміст діяльності тюремної системи Російської імперії визначалися ущемленням особистості за-

судженого та свавіллям тюремної влади щодо нього. Навіть із урахуванням значної частки кон'юнктурності при оцінці тодішніх в'язниць ми вважаємо, що про фактичні умови утримання арештантів у вказаний період не можна судити однозначно та категорично.

Тюремна система царської Росії є дуже складною за своєю суттю. Вона змінювалася та удосконалювалася протягом багатьох століть. Було прийнято чимало нормативних актів, утворювалися нові міністерства й управління, проте досконалої форми вона так і не отримала.

Література

1. Гернет М.Н. Царская тюрьма / М.Н. Гернет // Тюрьма капиталистических стран / под ред. А.Я. Вышинского. – М. : Советское законодательство, 1937. – С. 45-94.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 3.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 2.
4. Галкін К. По царських в'язницях (1905-1917 рр.) / К. Галкін. – Харків : Державне видавництво України, 1927. – 164 с.
5. Лаврентьев М.В. Пенитенциарная система России (кон. XIX – нач. XX вв.) и Шлиссельбургская политическая тюрьма : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 01 / М.В. Лаврентьев. – М., 2003. – 201 с.
6. Забровская Л.Ю. Организационно-управленческие особенности формирования тюремной системы Российской империи в XIX веке / Л.Ю. Забровская. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. – С. 16-17.
7. Реент Ю.А. Полицейская система Российской империи начала XX в. 1900-1917 гг : дис. ... док. истор. наук : 07.00.02 / Ю.А. Реент. – М., 2002. – 488 с.
8. Бомберг И.И. Тюремная система России в условиях революционного кризиса 1917 г. : дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / И.И. Бомберг. – М., 2007. – 212 с.
9. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Т. 3 / М.Н. Гернет. – М. : Наука, 1960. – 308 с.
10. Кочешков Г., Коняев А. О бедном жандарме замолвите слово / Г. Кочешков, А. Коняев // Родина. – 2008. – № 7. – С. 17-22.